

ZSIDÓ FERENC

*A múlt kisajátítása**Magyarok–románok–cigányok Bermuda-háromszöge*

Mindenfajta (történeti) elbeszélés a világ megtapasztalásának sajátos emberi módja, ezáltal hozzuk létre azt a pszichológiai és kulturális valóságot, melyben a történelem szereplői tevékenykednek. Ilyen értelemben a „hivatalos” történetírás módszerei összeegyeztethetők az- zal a szemléletmóddal, amellyel az átlagember viszonyul a múlt történéseihez, legyen az általa megélt vagy már hagyományozódott esemény. A történelem tehát narratív hagyomány, pontosabban narratív hagyományok összessége. Munkámban azt vizsgálom, hogyan tételeződnék ezek a narratív hagyományok önmagukban, és hogyan viszonyulnak egymáshoz. Tehát a kiválasztott régió¹ történetét alulnézetből, a történeti néphagyomány irányából elemzem, a narratív ábrázolások értelmezésére helyezve a hangsúlyt. Mivel etnikailag színes a választott kutatási terep, és ez eltérő történelemszemléleteket feltételez, a konstrukciók sokfélesége az összehasonlításon, egybevetésen alapuló kutatási módszert tett lehetővé, követelt meg.

David Carr szerint a társadalmi (kollektív) emlékezet a múltról szól, de a jelenre-jövőre irányul, a történetírás viszont a múlttal a múlt kedvéért foglalkozik.² A terepmunka során ezt a tézist tartottam szem előtt, azt próbálván értelmezni, hogy az adott emlékéanyag miként illeszkedik be az aktuális közösségi/egyéni identitásstratégiákba.

A társadalmi emlékezés tehát egy reprezentációs³ folyamat, melynek során az egyén mint egy jól körülhatárolt közösség tagja elmondja azt, hogy mit tud a világról, vagyis a közösségről, vagyis önmagáról.

Az emlékezet leggyakoribb formája a genealogikus, önéletrajzi emlékezet,⁴ melyet a felejtéstől való félelem is motivál. Ez elsősorban az egyéni identitás fenntartását szolgálja, ugyanakkor ebből is következtetni lehet a népi történelemszemlélet mikéntjére. A már hagyományozott, átöröklött emlékéanyag⁵ a közösségi identitás alapját képezi. Jelen dolgozatomban az emlékezet mindkét formájával foglalkozom, az egyéni életútba ágyazott, informális, kortársi emlékéanyaggal és az abszolút múltban játszódó, formális, rögzített, olykor ceremóniális hagyományanyaggal. A két entitás időrendi szempontból, mondhatni, egymásra épül,⁶ együtt adja egy közösség történeti identitását. Természetesen a közösségi identitást nem csupán a történetiség határozza meg, de én elsősorban ezt a dimenziót vizsgálom, hangsúlyozva, hogy egy adott társadalmi csoporttal való azonosság történelmileg meghatározott.

A kommunikatív és kulturális emlékezetről beszélve egy más fogalmi megközelítésről is említést kell tennünk, amely még inkább előtérbe helyezi a jelenben élő ember és a múlt különböző szeleteinek „bensőséges” kapcsolatát. Edmund Husserl a múltat mint egységes időfolyamot felosztja legújabb múltra és visszaemlékezésben lévő múltra.⁷ A legújabb múlt bizonyos mértékben még a jelenhez tartozik (kutatómunkám esetében pl. a kollektívizálás, kulákosítás, kommunizmus), a visszaemlékezésben élő múlt viszont már egy más időtérben létezik, nagyfokú differenciáltság jellemző rá (kutatómunkám esetén pl. a törökvilág). Terepmunkám során a husserli múlt mindkét szeletét vizsgálom, azt is megpróbálván megállapítani, hogy a kettő között milyen mértékű az átjárhatóság. A kettő között – ahogy Assmann fogalmaz – sodródó hasadékok vannak; az emlékezés működésében egy érdekes ellentmondást fedezhetünk fel, amely valójában csak ál-ellentmondás: az egyes emlékek között szakadékok tátongnak, de az emléke-

zés folyamata csomópontteremtő aktus, mely képes rá, hogy törölje ezeket a szakadékokat, úgy mozogjon benne, hogy a folytonosság látszatát keltse. Adatközlőim történelmi „kiselőadásaik” alatt olyan könnyedén ugrottak át például Szent Istvánról a törökvészre, mintha köztük nem lenne 400 év, mintha valójában közvetlenül egymás után következnenek.

A történelmi idők szemantikájával foglalkozva Koselleck ellentétbe állítja az elváráshorizontot – a múlt azon részeit, amelyeket a jelen perspektívájából aktuális identitásstratégiánktól vezérelve kiragadunk – a tapasztalattérrel, amin ő a múlt egész örökségét érti.⁸ Ez az elváráshorizont határozza meg, hogy a tapasztalattérből milyen elemeket szelektálunk ki, melyeket helyezünk előtérbe, és melyeket felejtünk el.⁹ Munkámban tehát megpróbáltam feltérképezni a három etnikai csoport elváráshorizontját, azt, hogy milyen motivációval, milyen stratégia alapján válogat a múlt eseményeiből, alkotván meg koherens hagyományát.

A szelekció egyébként narratív szükségszerűség is. Mindenfajta elbeszélés ugyanis (még ama „nagy elbeszélés” is) csupán korlátozott számú eseményből állhat, melyeket a megkomponálás során válogatunk ki. Az a tény, hogy egy közösség története csupán négy-öt pilléreseményre épül, a narráció lényegéből is adódhat: ennyit bír el, ennyitől kerek, ennyitől működik narrációként.

Erre a csomópont-eltvre a későbbi fejezetekben még visszatérek részletesen bemutatva azt, jelen felvezetőben mint a történelmi néphagyományok egyik szervező elemére kívántam felhívni rá a figyelmet.

Ha a naiv történelmet az átlagember a maga elváráshorizontja mentén teremti meg, akkor azt mondhatjuk, hogy amilyen a jelen embere (vagyis a jelen), olyan a múlt. De ezt más irányba is kitégíthatjuk: Ricoeur állapította meg, hogy a „történetcsinálók” egyben „történelemcsinálók” is,¹⁰ tehát az, hogy kik és hogyan éltek meg az adott történelmi eseményeket, nagyban befolyásolja azt, hogy milyen történelem „csinálódik” azokról (mint ahogy a történész is hozzátartozik az általa leírt, magyarázott világhoz). Az, hogy egy adott történelmi eseményt a különböző népcsoportok másképpen ítélik meg, jól bizonyítja, hogy a történetcsinálók és történelemcsinálók perspektívája sokszor egymásra vetül. A régióban az egyes hatalmi-adminisztratív intézkedéseket egészen másként ítéli meg a románság, mint a magyarság. Más az elváráshorizontjuk, tehát más a szelekciós szempontjuk is, más dolgokat helyeznek előtérbe, más dolgokat hallgatnak el.

A történelemről való beszéd igénye azt is jelzi, hogy az általam vizsgált régió lakossága tradicionális közösségnek minősíthető olyan értelemben, hogy a többség jelenleg is földművelésből él (a fiatalok egy kisebb hányada Segesvárra vagy Keresztúrra ingázik, ipari munkára), ugyanakkor érzékelhetően az átmenetiség állapotába kerültek: az időt már a nyugati modernitás szemlélete szerint élik meg, nem ciklikusságot, változatlanságot érzékelnek, hanem linearitást, változást. Ez a kettősség egy sajátos ellentmondást eredményez, amely meghatározza a régió lakóinak mentalitását, világnézetét. Megjelenik a talajvesztés rémülete, a múlthoz való görcsös ragaszkodás, ugyanakkor az új befogadásának igénye. A felejtéstől való félelem és a felejtés szándéka egyszerre jelentkezik, így a terepmunka során sokszor az volt az érzésem, hogy közösségi emlékeikhez, amelyek tradicionális közösségként definiálják őket, olykor körömszakadtáig ragaszkodnak, olykor nyűgként megpróbálják „levetkőzni” azokat.

A GYENGE LÁNC SZEM

Mivel a múlt eseményei abszolút értelemben nem léteznek, a róluk megfogalmazott állítások csakis indirekt eszközökre támaszkodhatnak. Ezért ha történetkutatásról van szó, a kutató egoja, személyes, vallási, nemzeti, politikai előítéletei befolyásolják a kutatást, és valamilyen szinten az eredményben is megmutatkoznak. Ez természetesen felvet egy

dilemmát, ami a narratív módszer gyenge pontjára is rámutat: az így kialakult kép csak felerészt a közösség saját produktuma, felerészt a kutató következtetésein, szintetizáló hajlamán alapul, tehát a történeti emlékezet egy olyan konstrukció, melynek a kutató is szerves (?) része. Ilyen értelemben a naiv történelem csupán megfoghatatlan absztrakctum; konkretizálódva, a kutatás tárgyává válva elveszít néhányat lényegi vonásai közül.

Mivel többnemzetiségű, vallási, kulturális és világnézeti szempontból eltérő népcsoportok történelemképét próbálom fölvázolni, egymásra vetíteni, a probléma – a kutató személye mint „gyenge láncszem” – hatványozottan jelentkezik. Carr úgy fogalmaz, hogy a történész a múltról elsősorban történeteket mesél, s mint ilyen, a tevékenysége legalább annyira irodalmi, mint tudományos.¹¹ Ha az állítást elfogadom és magamévá teszem, akkor elvileg én egy olyan történetet mesélek, amelyik magyar, protestáns, konzervatív, jobb-közép.

Lássuk ezt közelebbről: a kutatás gyakorlatában elsősorban nemzetiségi előítéleteimet kellett moderálnom. Az előfeltevések (nevezzük előítéleteknek?) szerint a régióban a magyarság a domináns, a románság betelepített jövevény, a cigányság szintúgy, amely ráadásul társadalmi-kulturális szempontból alárendelt. A románsággal kapcsolatosan még egy előítéletet kellett leküzdenem, mely előítélet úgy a sajátom, mint ahogy a régió minden magyarjáé, nevezetesen azt a neheztelést, ami abból fakad, hogy a románság nem hajlandó elismerni, „megfeledez” jövevény voltáról. Magamévá kellett tennem az aktív felejtés megbocsájtó, átértékelő gesztusát. Hogy a román adatközlőkben ne ébresszek előítéletet, természetesen kizárólag román nyelven beszéltem velük, legtöbb esetben nem is említvén, hogy magyar vagyok (a románát megfelelő szinten beszélem ahhoz, hogy ne „áruljam” el magam). Ha sikerült nem tendenciózus kérdéseket feltennem, nem elárulnom magam, az már a kutatói munka első fázisának sikerét jelentette.

A cigányság esetében ilyen „titkos fegyver” nem állt rendelkezésemre. Csúpan annyit tehettem, hogy sok időt szántam minden adatközlőre, elüldögéltem a házában, mindenfélelről elcsevegtem vele, ha étellel-itallal kínált, elfogadtam, így törekedve a bensőséges kapcsolat kialakítására.

Fontos megjegyzés, és nem is esik teljesen kívül a kutatás körén, hogy a munka során sikerült levetkőznöm előítéleteim egy részét. Azzal, hogy meghallgattam, meg is értettem őket. Ez azt jelenti, hogy egy fokkal közelebb jutottam a kutatói semlegesség ideális állapotához, azt remélve, hogy ama gyenge láncszem mégsem annyira gyenge.

Eme alfejezet keretében még egy kérdésre kell választ adni, mely kérdés első hallásra szükségtelennek tűnik, azonban rámutat az emlékezetkutatás alapdilemmájára. Mégpedig: miért készül(t) ez a munka? A kérdéssel máris visszautalunk Nora már hivatkozott állítására, hogy a múlttól való elszakadás, s az elszakadás miatti fájdalom eredményezte az utóbbi évek oral history- és videodokumentáció-divatját.

Azt is mondhatnám, hogy én, a kutató, ezzel a munkával beismerem, hogy elszakadóban vagyok egy/a múlttól, ami fájdalommal, lelkiismeret-furdalással tölt el,¹² ezt kompenzálóan akarok archiválni, rögzíteni, a hagyomány degressziójától tartva. Nem véletlenül használtam az „egy/a” kifejezésformát, hisz az a múlt nem az én múltam, ugyanakkor a (történet)kutató számára minden múlt egy kicsit az övé is. A „fájdalom”, „lelkiismeret-furdalás” kifejezések természetesen túlzóak, de tény, hogy munkám során gyakran tettem értem magamban egyfajta lázas igyekezetet, hogy minél több, színesebb visszaemlékezést jegyezsek le például a második világháborúra vonatkozóan, hisz a szemtanú-generáció kihalóban van. Az ebből fakadó lázas igyekezetet aztán jól tompította, hogy nem csupán az emlékezetre magára koncentráltam, hanem az emlékezés miéértjére és hogyanjára is, ta-

pasztalva, hogy félelmeim részben alaptalanok, hisz a régióban az emlékezés (egyelőre) aktív, a múlttal kapcsolatot tartó tevékenység.

ARANYKOROK ÉS EMBLEMATIKUS FIGURÁK

Kérdés, hogy milyen érzelmekkel, mentális magatartással viszonyulnak a régió lakói kollektív emlékeikhez. Az első, ami szembetűnő, hogy azonosulni tudnak a régmúlt eseményeivel. A mnemonikus szocializáció során, a közösségi identitás erősödésével az ember képessé válik saját múltja részeként átélni olyan eseményeket, melyeket a közösség, melyhez tartozik, sok idővel azelőtt élt át. Ezt társadalombiográfiai emlékezetnek nevezhetjük. Ezzel magyarázható, hogy a gyűjtött narratívumokból kiolvasható a félelem, szomorúság pl. a tatárjárás kapcsán; büszkeség a honfoglalás vagy Mátyás király kapcsán (az adattár narratívumainak részletes elemzését lásd a *Tartalmak és összefüggések* című fejezetben). Ez ugyanakkor azt is mutatja, hogy a kollektív és egyéni identitás között milyen nagyfokú az átfedés: mindkettő nagymértékben a közös emlékezetből építkezik.

Meg kell vizsgálnunk azt is, hogy milyen hősök jelennek meg, és ezek mennyire fontosak a nemzeti karakter, a nemzeti identitás alakításában. Megállapíthatjuk, hogy a mából visszatekintő ember valamiféle nosztalgiával tekint vissza bizonyos „aranykorokra” – melyeket természetesen ő kiált ki annak. Ezeknek az aranykoroknak mind megvan a maga központi figurája, hőse, a korszakot végeredményben ez a személy „aranyozza” be. Az adattárban lévő narratívumokat vizsgálva megállapítható, hogy ilyen hős és ilyen aranykorszak a magyarság számára: Árpád és a honfoglalás; Szent László és a védelmi rendszer kiépítése; Mátyás király és az igazságos királyság; Kossuth–Bem és a ’48-as idők. Ahogy napjainkhoz közeledünk, már árnyaltabb a kép, nem ennyire egyértelmű a nagy hősök és aranykorok megítélése, a vélemények és megítélések eltérőek, abban sincs egyetértés, hogy ’48 után volt-e egyáltalán aranykor; mégis a többség ilyen „aranypárosnak” minősíti Ferenc Jóskát (így!) és az Osztrák–Magyar Monarchia időszakát, valamint Horthy Miklós kormányzóságának egy-két évét. A felsorolt figurák emblematikusak, a nemzeti identitás alappillérei, felnéznek rájuk és példaképnek tekintik őket. Mindnyájan igazi „magyar” ügyekért harcoltak, így ők a par excellence magyarok.

Megjegyzendő, hogy aranykort nem csupán „eszmei” alapon választanak, hanem pragmatikus szempontok szerint is, így például egyesek aranykornak minősítik az 1920–30-as éveket, a gazdasági stabilitás időszakaként tartva számon.

A cigányság számára a történetiség kérdése eleve másként tevődik fel. Elsősorban a jelenben, a jelennek él, a múlttal alig tart fenn kapcsolatot. Ez vélhetően azzal is magyarázható, hogy a cigány nép (európai) története elsősorban az üldöztetésről és hányatottságról szól,¹³ melyről megemlékezni nincs motiváció, sőt ellenkezőleg, a jelenbeni felemelkedés érdekében a múlt kellemetlen emlékeit a passzív felejtés módszerével inkább eltörölni igyekszik.

Érdekes a cigányság körében élő Mária Terézia-kultusz (ha lehet annak nevezni). Cigány nemzetiségű adatközlőim kiemelték, hogy míg a többi európai országból kitoloncolták őket, mindenhol csak üldöztetésben volt részük, addig Mária Terézia befogadta és letelepítette őket. „Ha Mária Terézia ne lött vóna – hangzik a szentencia Kóré »Kákó« Géza szájából –, mű eszse most nem lönnénk.” Ez azonban az éremnek csak az egyik oldala, a visszaemlékezők elfeledkeznek arról, ami a történeti forrásokból egyértelműen kiderül: Mária Terézia 1758–1773 között néhány olyan intézkedést foganatosított, melyek célja a cigányok letelepítése és asszimilálása. Ezt nem „cigánybarátságból”, hanem pragmatikus megfontolásból tette: Magyarország és Erdély egyes részei majdnem elnéptelenedtek a török hódoltság idején, kellett az új telepések. Ennek szellemében azt is előírta, hogy

„újmagyaroknak” kell nevezni őket. Egy következő rendeletével már végképp le akart számolni a cigányok identitásával: megtiltotta, hogy egymás között házasodjanak, a cigány gyermekeket elvették családjuktól, és nem cigány környezetben nevelték tovább. A rendeletek a magyar lakosság nemtetszését, ellenkezését váltották ki, az elképzelések egy része azonban így is megvalósult.¹⁴

A cigányság aktuális narratív stratégiájához hozzátartozik tehát, hogy a múltból kidomborítják azt, ami számukra kedvező, és elhallgatják, ami kedvezőtlen. Ezt a módszert természetesen nem csupán ők alkalmazzák.

Állandó motívum a visszaemlékezésekben, hogy a magyarság mennyire megbecsülte a cigányokat kovácsmesterként és zenészként. Ez történelmileg is igazolható, valójában a magyarság ezért bánt elnézően velük.

Az adattáramban található narratívumokat megvizsgálva látható, hogy a cigányoknak nincsenek hőseik, ennek ellenére van pozitív történelemképük, aranykor-tudatuk. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy számukra Mária Terézia az „aranyember”.

Ami még fontos: a vizsgált három népcsoport közül a cigányságnak van a legpozitívabb jelen- és jövőképe. És ez bizonyos mértékben összefügg a múlthoz való viszonyulással is: erős kompenzációs törekvés érhető tetten, hisz kiemelik, hogy annak ellenére, hogy a múltjuk hánytatott, megaláztatásokkal teli volt, mégis sikerült felemelkedniük, és a jelenben a többi népcsoporttal egyenrangú pozíciót kiharcolniuk.

Amint erről a későbbiekben még szó esik, a régió románságának történelemszemlélete jelentős mértékben különbözik az összrománságétól, ami abban is megnyilvánul, hogy kevesebb aranykort és kevesebb emblematikus figurát tartanak számon. Kronologikus sorrendben az első hősiük Stefan cel Mare, személyéhez aranykor ugyan nem kapcsolódik, de mint törökverő, országvédő fejedelem kiemelt helye van. Többször emlegetett hős Mihai Viteazu is, az első egyesülés megvalósítója. Ez ugyan kiemelt momentum, de egész uralkodásának idejéhez sajátos korszaktudat nem párosul, aranykornak nem nevezik. Az első aranykor a régió románsága megítélése szerint a gyulafehérvári nagy nemzetgyűlés után kezdődött, amikor Erdély Románia része lett. Ehhez a korszakhoz hőst viszont nem társítanak. A gyulafehérvári nemzetgyűlés számukra szakrális pillanat, a román eszme megvalósulásának szimbolikus momentuma. A köz akarata nyilvánult meg benne, állítják büszkén, ekkor vált a románság népből nemzetté.

A TÖRTÉNELEM SZEMLÉLETE

Míg a korábbi fejezetben azt vizsgáltam, hogy mit és miért őriz meg a történeti néphagyomány, most arra próbálok választ találni, hogy hogyan őrizi meg, amit megőriz, tehát hogy milyen a népcsoportok történelemszemlélete, a jelen perspektívájából hogyan minősítik múltjukat. Amint a korábbi fejezetekből már kiderült, a történelmi tudat egy olyan átfogó rendszer, amely magába olvasztja a lokális, közösségi (rokonsági, nemzetségi, nemzeti) és a társadalmi tagolódás szerinti tudatot is.¹⁵ Jellemző rá a körkörös időszemlélet (régmúlt korszakok átmentése újabbakba), a moralizáló szándék (bűn és bűnhődés, a megsértett világrend helyreállítása), a polarizáció (eszményien jó, illetve ördögien rossz szereplők). Katona Imre szerint a népi történelemszemlélet jellemzői ellentétpárokba szedhetők: elégedetlenség – beletörődés; lázadás, bizalmatlanság – alázat, vakhit a jó királyokban; a múlt megszerpítése – a múlt elszenvéde.¹⁶

Ezekből az általános jellemzőkből kiindulva azonban szükséges elkülönítenünk a népcsoportok szerinti különbségeket:

A régió székely/magyar közösségének néphagyománya beépül az egész székelységébe, a székelység történelemszemlélete ugyanis egységesnek mondható, de a lokális eltérések

jelentőségét nem becsülhetjük alá. Egységesen – tehát ebben a régióban is – jellemző az ősiség és az ebből eredő jogfolytonosság tudata, a határvédő szerep létforma általi meghatározottság, a szabad székely öntudat, ami ugyanakkor összerosódik – és ez már helyi sajátosságnak minősül – a jobbágymentalitás örökségével, a bárók iránti lojalitással. A régió falvait ugyanis vegyesen lakták szabad székelyek és jobbágyok, érintkezve a kétféle életforma, mentalitás kölcsönösen hatott egymásra. A vidék bizonyos értelemben a csík- és udvarhelyszéki, zömében szabad székelyek lakta falvak, valamint a Nyárad- és a Kis-Küküllő menti, zömében jobbágyok lakta falvak „ütközéspontján” helyezkedik el. Természetesen mind a jobbágyság, mind a szabad, határvédő székely életforma emlékei elmosódtak, de „az uradalom” mint kisugárzó centrum és a harcos életformával járó kiváltságok tudata egyaránt beépült a néphagyományba. A székelysége általában – és többé-kevésbé a régió magyar lakosságára is – jellemző a sors fátumként való felfogása: székely vagyok, szerepem, végzetem a határok védelme. Ennek előzményei a népcsoport történetének kezdetéig vezethetők vissza, a hagyomány ugyanakkor újabb és újabb elemmel bővült, gazdagodott, egészen a közelmúltig: 1944-ben, az oroszok betörésekor a régióból is besorozták a korábban otthon hagyott idősebb férfiakat a határ védelmére.

A végzetserűségből kiindulva elmondható, hogy a székelység történelemszemléletére daccal keveredő pesszimizmus jellemző. A múltat harcok és megpróbáltatások „tárházaként” látatják (tatárok–törökök–osztrákok–orosok), ugyanakkor az ezeken való túllépés, a felülemelkedés vágya is megszólal, tehát a magyarság néphagyományát a kiszolgáltatottság élménye és az ezt kompenzálni próbáló talpraesettség kettőssége határozza meg. A történelmi visszatekintést belengi az a hangulat, hogy kintről, a „nagyvilágtól” jóra nem lehet számítani, az idegen és veszedelmes. Ebből az is következik, hogy hangsúlyozódik a szűkebb szülőföld otthonossága. A tájszemlélet meghatározza tehát a műtszemléletet is, ez a szűkebb tér a kiindulási pont, a viszonyítási alap.¹⁷ Ugyanakkor – amint ezt már kifejtettem – a történelmi múltnak van néhány olyan pontja is, amelyre úgy gondolnak vissza, mint „aranykorra”, tehát fellelhető egy múlt iránti nosztalgia is. A patriotizmus szemszögéből vizsgálva a vidék lakói egyértelműen úgy élik meg, hogy a jelen a magyarság számára hanyatlást hozott, épp ezért a nosztalgia tárgya – mely természetesen az identitás erősítését célozza – többnyire olyan kor, amelyben a mostani megítélés szerint a nemzeti eszme jobban megvalósult.

A régió székelységének történelemszemléletét a románsággal való folyamatos érintkezés is befolyásolta – ez egy újabb lokális színfoltot, eltérést eredményezett. Kompromisszumkészséget termelt ki, ugyanakkor erősítette a szűkebb pátria féltésének érzését.

Összesítésben tehát elmondható, hogy a régió magyar lakosságát a tájhoz, a szülőföldhöz való kötöttség határozza meg, és ennek történelmi vonatkozásai is vannak, tehát bizonyos fokú múltba ágyazottsággal társul.¹⁸ E múlt megítélése ellentmondásos, hol atavisztikusan tekintenek rá, hol megtartó erőként üdvözlnek, mindenesetre a régió magyarsága is érzi azt, hogy múlt és jelen, jelen és múlt szorosan összefügg.

Amint azt László János megállapította, a néptörténelmi elbeszélések könnyen csoportosíthatók egy pozitív–negatív séma alapján. Pozitív előjelt kapnak a teljes mértékben pozitív lefolyású történelmi események (pl. honfoglalás), valamint azok, amelyek negatívból pozitívba váltanak (pl. törökök kiverése, Habsburgok – kiegyezés, Osztrák–Magyar Monarchia). Negatív előjelűek a teljes mértékben negatív lefolyású történelmi események (pl. tatárjárás, első világháború), valamint azok, amelyek pozitívból negatívba váltanak át (pl. a kis magyar világ dicstelen befejeződése). László ehhez a sémához egy árnyaltabb csoportosításra való lehetőséget is kínál:¹⁹ 1. csak győztünk (pl. honfoglalás, nagy királyok), 2. csak veszítettünk (világháborúk, Trianon), 3. győztünk, de végül veszítettünk (törökök, 1848), 4. veszítettünk, de végül győztünk (kommunizmus).

Megjegyzendő, hogy az 1989-es fordulat alulreprezentált, alig egy-két néptörténeti elbeszélés kötődik hozzá, vélhetően azért, mert még nincs meg a kellő időbeni távlat. Értékelésben – amint az imént jeleztem – a veszítettünk, de végül győztünk kategóriába lehetne sorolni, de a besorolás problematikus, mert problematikus magának az eseménynek a megítélése, megoszlanak a vélemények a forradalom, a rendszerváltás valódiságát illetően. A tradicionális közösség pozitívként értékeli a „kollektívek” megszűnését, a földek visszaosztását, ugyanakkor a gyakori visszaélések, a régi emberek hatalmon való maradása szkeptikussá, de legalábbis bizalmatlanná teszi.

Míg a magyarság esetében azt láttuk, hogy történelemszemléletük alapvetően hasonlít a teljes székelység történelemszemléletéhez – bár a helyi sajátosságok fontosak –, a régió románsága esetén inkább az eltérésekre tevődik a hangsúly. Ez azzal magyarázható, hogy a románság a magyar közösségek közé beékelődve elzártan élt, az önálló „törzsfelődés” pedig jelentős eltéréseket produkált. Ad absurdum: a helyi románság nem tarthatott fenn szerves kapcsolatot népe történetével, nemzetiségűtudatát is sajátos módon tudta megélni, kifejezni. Így esetükben a lokális eltéréseknek még nagyobb jelentősége van. Igaz, hogy az 1920-as évektől a román államhatalomtól megkapták a szükséges ideológiai támogatást nemzeti identitásuk megerősítésére, számos felülről jövő kezdeményezés történt a nemzeti múlt felélesztésére, ápolására, de ez nem bizonyult elegendőnek, a szintén ennek szolgálatába állított oktatás segédletével sem. Az összrománság történelemszemléletére az ősiségből táplálkozó önbizalom, optimizmus jellemző, a felülről generált ideológia visszhangra lelt, és beépült az alsó szinteken; a dákoromán kontinuitáselméletből nyert erős öntudat elegendőnek bizonyult a török fennhatóság vazalluságának kompenzálására. Nos, ez a fajta történelmi optimizmus a régió románságában csak töredékeiben van jelen, inkább a „kirekesztettségéből” adódó történeti pesszimizmus, önsajnálattal jellemző.²⁰ Adatközlőim explicite is kifejezték, hogy ők nem is tudhatnak annyit népük múltjáról, mint amennyit kellene, lehetne. A románság történelemszemléletét az a frusztráltság is meghatározza, ami amiatt alakult ki bennük, hogy magyar bárók jobbágyai voltak. Az ebből fakadó kisebbségérzetet csak nehezen tudták feldolgozni, talán ezért van az, hogy Trianont követően, az 1920-as években, amikor Erdély Románia része lett, a régió románságában fel lángolt a patriotizmus/nacionalizmus. Egyébként a feljegyzések szerint a magyar grófok nem korlátozták a románságot sem vallásgyakorlásukban, sem nemzeti érzelmeik kifejezésében, például Románandrásfalván az első fa ortodox templomot a Gyulaiak építették, és az ő meghívásukra látogatott el a faluba Gheorghe Lazár is.²¹ Ez fontos momentum a románság történeti néphagyományában, nemzeti identitásuk megerősítésének lehetőségét jelentette. A látogatás tényét az 1930-as években az ortodox templom bejáratánál elhelyezett emléktáblán rögzítették. Látható tehát, hogy a régió románsága letelepítésétől az 1920-as évekig kevesellte nemzeti identitása kifejezésének lehetőségeit, ezt követően a román adminisztráció biztosított némi felülről jövő segítséget, de talán a magyar közösségekbe való beágyazottság okán ezt a románság továbbra sem tartotta elegendőnek, így történelemszemléletét alapvetően ez a deficit határozza meg.

A románság történeti néphagyományának főbb eseményeit a pozitív–negatív sémarendszer alapján a következőképpen lehetne csoportosítani: negatív a tatárjárás, török uralom, a dualista monarchia kora, a második bécsi döntést követő időszak, a kulakosítás. Pozitív a törökök kiverésének heroizmusa, az első egyesítési kísérlet, az első világháborút követő nagy egyesülés, Észak-Erdély visszafoglalása 1944-ben.

A cigányok és a történelem kapcsolata egészen speciális. Amint már említettem, túlzással élve: nincs történelemszemléletük. Újabb túlzással élve: a cigányságnak ellen-történelemszemlélete van. Első látásra úgy tűnik, múltja eseményeit nem beépíti történeti identitásába, hanem annak ellenében alakítja ki, a múlttal csak úgy foglalkozik, mint jelennel cáfolható entitással,

a kontraszt megteremtésének lehetőségét látja benne. Amint erre egy későbbi fejezetben még részletesen kitérek, adatközlőim úgy vélik, hogy nekik a megaláztatásokkal teli, hőskultusz nélküli történelmük ellenére sikerült felemelkedniük a jelenben. Ugyanakkor, az identitásstratégiát elemezve az is nyilvánvalóvá válik, hogy ál-ellentétről van szó, melyet a narratív eljárás azért állít be valóságnak, hogy kompenzatív szándékát elérje.

Jellemző továbbá, hogy a múltat értékelve a cigányság egyértelműen áldozatnak tekinti magát a szívtelen és elutasító európai közegben, így – a jelenből visszatekintve is – értetlenkedését fejezi ki az elszenvedett megaláztatások miatt. Ahogy Európa népei többnyire képtelenek voltak elfogadni őket, úgy ők sem kívánták magukévá tenni értékrendjüket, az életről, a tulajdonról vallott felfogásukat.

A házi cigányok és sátorosok történelemszemlélete között jelentős eltéréseket tapasztalhatunk. Az előbbieket a múltját az az igyekezet határozta meg, hogy számukra előnyös módon együtt tudjanak élni a többségi népcsoportokkal, utóbbiakét pedig az, hogy a független vándor életmódot fenntartva a többségi népcsoportokkal csak annyit érintkezzenek, amennyit gazdasági érdekeik elengedhetetlenné tesznek.

A cigányságra a többi népcsoportnál hangsúlyosabban jellemző a múlt megszipítésének igyekezete, a rossz történések tudatos mellőzése (aktív felejtés), és a pozitív események kinagyítása. A házi cigányok a bárói függőség, a szolgaság időszakára például nem úgy emlékeznek, mint keserű rabigára, hanem kiemelik rátermettségüket, és a bárók általi megbecsültséget. Ebben a gesztusban olyasfajta lojalitást, úrtiszteletet is felfedezhetünk, ami a székelységre is jellemző.²² A sátoros cigányok „elfeledkeznek” arról, hogy a múltban kialakított vándorló életmód végeredményben kényszeréletmód is.

Ha a cigányság néphagyományának főbb momentumait a pozitív–negatív séma alapján megpróbáljuk szétválogatni, arra a következtetésre jutunk, hogy a régmúlt eseményeinek zöme negatív előjelű (pl. üldöztesek, holokausztkísérletek), a jelen felé haladva találunk negatívból pozitívba váltó (pl. jobbágykenti letelepítésük), illetve teljességében pozitívnak minősített jelenségeket (az 1950-es évektől napjainkig tartó szociális felemelkedésük).

A történelemszemlélet kapcsán szót kell ejtenünk a korszaktudatról is. Georges Duby több művében visszatér az általa kidolgozott fogalomhármass²³ szemléltetésére: megkülönböztet előrevetített, szimultán és retrospektív korszaktudatot. A tradicionális közösségekre általában a retrospektív korszaktudat, a múltba fordulás jellemző, a jelent egy korábbi időegység perspektívájából értékeli. Ez a tudatállapot csak részben érvényes a régió közösségeire (elsősorban a románokra és magyarokra), az utóbbi idők cezúrái ezt átformálni látszanak, a szimultán korszaktudat kialakulásához vezetve. Ahogy felgyorsulni látszik az idő, amint a cezúrák is egyre gyakrabban követik egymást, a múlt megszűnik abszolút értéknek lenni, a jelen egyre pregnánsabban nyomja rá bélyegét az emberek tudatállapotára, kiszorítva a retrospekció lehetőségét. Az adatközlőkkel való beszélgetések során a szimultán korszaktudat következő megnyilvánulásait figyelhettem meg: érzékelik és szociális, gazdasági értelemben lereagálják az 1989-et követő változásokat, tisztában vannak, hogy '89 előtt másként tekintettek a múltra, mint ma. A földbirtokok visszaszerzésének máig elhúzódó folyamata ezt a megváltozott viszonyulást a valóságnak egy nagyon is hétköznapi, pragmatikus regiszteréhez köti. Ugyanakkor a tulajdonviszonyok tisztázása közepette tapasztalják azt az ellentmondást is, ami a földtulajdon megítélésének egykori és mai mintái közti eltérésből fakad. Felismerik a korszak átmeneti voltát, azt, hogy az egykori tradicionális életforma, a kommunizmus félmúltja és a jelen globalizációja csupán egy olyan légüres tér létrehozására volt képes a régióban, melyben újra kell értékelniük a múlthoz, egykori értékeikhez fűződő viszonyukat.

A magyarság és románság esetében a szimultán korszaktudat mellett az előrevetített korszaktudat néhány eleme is felbukkan, ami szintén egy friss változás következménye. Ez

főként a cigánysághoz fűződő viszonyuk jövőbeni alakulásának értékelésekor érhető tetten: közösségeik degradálódását, illetve a cigányok térnyerését jósolják, s ez a negatív jövőkép rányomja bélyegét aktuális tudatállapotukra is. A magyarság esetében a trianoni szindróma máig tartó hatásának eredményeképpen szintén beszélhetünk az előrevetített korszaktudat megnyilvánulásáról – a jövőbeni „nemzethalál” (beolvadás) réméről.

A cigányság a jelen változásaira leggyorsabban reagáló, múltbéli kötelekek hiányában az itt és mostban élő, szimultán korszaktudatú közösség, számára ez szintűgy része az életben maradási stratégiának, mint a magyarság és románság esetében a retrospektívől szimultánba váltás igyekezete.

A dolgozatomban felvázolt naiv történelmek tehát az itt és most történelmei; amint a vizsgált közösségek tisztában vannak azzal, hogy 1989 előtt múltjaik más reprezentációit állították össze, mint most teszik, úgy a kutatónak is hangsúlyozni kell, hogy ezen múltak reprezentációinak vizsgálata révén egyszerre próbálja feltárni a plurális történelmet és a jelen folyamatait.

AMIT EGYMÁS TÖRTÉNETÉRŐL (NEM) TUDNAK

Amint erre már korábban utaltam, terepmunkám során arra is próbáltam választ keresni, mennyire ismerik az itt élő népcsoportok egymás múltját, egymás kölcsönös megítélésének melyek a történeti dimenziói, mennyire határozza meg a (közös) múlt a közös jelent. Az adatközlők hozzáállása tanulságos volt: először értetlenkedtek, a kérdést abszurdnak vélték, aztán kiderült, mégis tudnak néhány lényeges dolgot, de inkább olyan alapon, hogy „az ellenséget ismerni kell”. Korábban már jeleztem, az egyes népcsoportok történeteszemlélete polémiában áll egymással, nos, a polémia abban is kifejeződik, ahogyan egymás történeti néphagyományát megítélik. A másik fél történeti identitásának degradálása természetesen a sajátjuk erősítését is jelenti. Összességében nagyon keveset tudnak a másik félről, amiről tudomásuk van, az többnyire a másik „gyenge pontja”, vagy olyan esemény, melyben több vagy mindegyik nemzetiség érintett, s ez lehetőséget ad a többféle interpretálásra.

A magyarság „vesszőparipája” a románság régióbeli történetével kapcsolatban a jobbágykénti letelepítésük. Színes, változatos történeteket mesélnek erről; visszatérő, mitikus felhangú motívum, hogy a bárók „név nélkül” hozták be őket, itt kapták neveiket. Kilenc ehhez kapcsolódó narratívumot vettem fel az adattárba, de a variációk egy részét mellőztem. A magyarság természetesen a románság jövevény voltát kívánja hangsúlyozni, ezzel – az ősiség jogán – a régióban a mentális/szimbolikus fölény állapotát próbálja megőrizni. E kódszövegek szerint a betelepítés sokkal később volt, mint valójában történt, hogy ez tendenciózus-e vagy a történeti néphagyományra amúgy is jellemző „közelítő” tendenciából származik, nem tudtam megállapítani.

A románság úgy védekezik, úgy kompenzál, hogy a bárók általi letelepítést elismeri ugyan, de hangsúlyozza, hogy a magyar csoportok egy részét szintén ugyanakkor telepítette le a bárók (pl. Hidegkúton), tehát a magyarokat nem illetik meg az „ősiségből” fakadó előjogok. Elutasítás, „struccpolitika”, a másik fél történeti néphagyományának tudatos dekonstrukciója – többféle viszonyulás is felfedezhető tehát.

A magyarság hangsúlyozza továbbá, hogy a régió románsága mind jobbágyosorban volt, földtulajdonhoz, mely az emberi méltóság jelképe is, csupán az 1920-as években jutottak, ellenben a magyarok többsége mindig is szabad volt. A románság verziója egészen másról „tudósít”: a magyar, osztrák–magyar időkben a magyar származású bárók a magyar parasztságnak kedveztek, a románokat viszont elnyomták, periferikus helyzetbe kényszerítették, tehát nem élveztek egyenlő esélyeket, ezért kerültek alárendelt helyzetbe. A románság egyébként talán még kevesebb érdeklődést mutat a magyarság története iránt, mint fordítva (mindössze három narratív-

vum kapcsolódik ide). A némiképp eltérő magatartás eltérő identitásstratégiát feltételez. A románságban „nem tudom, mert miért tudnám”-magatartás alakult ki az utóbbi ötven év adminisztratív alapú, a felülről jövő ideológia által támogatott szimbolikus/mentális fölény érzésének következtében, a magyarság az egykori dominanciájának emlékét őrizve a „tudom, mert itt voltam, s alkalmam volt megfigyelni” alapállásból indul ki. Ez természetesen csupán a lokális vonatkozásokat érinti, egyébként az ősi rivalizáció jegyében a román nemzetről, fajról való tudás lehetőségét elutasítják. Ez a magyarság esetében azért is érdekes, mert a románok történetéről az iskolai oktatás keretében is sokat hallottak, de az egyszerűen „lepergett” róluk, vagy – ideológiai terheltségét érezve – egyes elemeit karikírozták, parodizálták (a régió magyarsága is forgalmaz olyan anekdotikus felhangú történeteket, hogy a románok már olyan rég itt vannak a Földön, hogy az a teremtés után még ki sem hűlt, ezért alakultak ki a „kapkodós lábú” román táncok).

A románok és magyarok kapcsolatának történeti vonatkozásait vizsgálva egy skizoidnak is nevezhető magatartást fedezhetünk fel: a legtávolabbi múltig visszamenően a hétköznapiakat a békés, kompromisszumra hajló, nyugodt egymás mellett élés határozta meg, a mélyben viszont folyamatosan ott munkált a versenyszellem, egymás gyanakvó méregetése, az elsőbbségért való harc, amely leginkább a nemzeti identitás erősítését szolgáló ritualizált, kitüntetett alkalmakon mutatkoztak meg. Azt is láthatjuk, hogy a két népcsoport jó néhány előítéletet táplál egymás iránt, melynek szintén történelmi gyökerei vannak.

Sarkítva csupán egyvalami közös a magyarságban és a románságban: a cigányság megítélése. Amint erről már korábban szó esett, a cigányokat alapvetően mindkét népcsoport megtűrt elemnek minősíti, és rosszállással, aggodalommal tekint térryerésükre. A történelmükről, múltjukról nem tudnak sokat, többnyire el is utasítják a tudás lehetőségét. Eredet nélküli, „jötmént” népcsoportnak tartják, a régióban való letelepedésüket későbbi időpontra helyezik, mint az valóban történt, hangsúlyozzák, hogy a múltban nagyon csekély számú cigány élt a vidéken, nemrég szaporodtak el. Adattáramba kilenc erre vonatkozó közlést vettem fel, mindegyik éles ellentétbe állítja a múltat a jelenrel, így hangsúlyozva a cigányság jelenbeni felemelkedésének jogtalanságát. A népcsoportot történeti vonatkozásban is elvtelenül ügyeskedőnek, az írott és íratlan szabályokat be nem tartónak minősítik. A románandrásfalvi románok például nem titkolt rosszállással emlékeznek meg arról, hogy hová tűnt el a falujukból a második világháború végén a cigányság: „elfoglaltak” egy üresen maradt szász falut. Ezen a ponton eljutunk a cigányok és gádzsók közti világnézeti különbségekhez, például a tulajdon eltérő módon való megítéléséhez, mely a múltban véres ellentéteket szült. A jelenben a vér elmaradt, de az ellentét – immár ideológiai szinten – megmaradt.

A cigányság a magyarok és románok történetéről egyaránt keveset „hajlandó tudni”, múltjukat, elsőbbségüket elismeri, de nagyobb hangsúlyt fektet a jelenbeli megváltozott helyzetre, mint a régen történetekre. A két népcsoport megítélése nem egyforma: a románokat a cigányok toleránsabbnak, megértőbbnek, adakozóbbnak tartják, a magyarokat dölyfösebbnek, gonoszabbnak. Ugyanakkor azt is elismerik, hogy jó, hogy a magyarok (illetve a románok) „a gazdák” a falu(k)ban, mert jól intézik a település(ek) ügyeit, ez a történeti távlatokra is vonatkozik. A szenterzsébeti magyar cigányok elég jól emlékeznek a bárók általi behozatásukra, arra, hogy a báró telepítette le őket a „pusztákra”, segített felépíteni a házikóikat. Mondhatni, pozitív képet vázolnak „a báróról”, kiemelik, hogy megbecsülte őket, jóindulattal viseltetett irántuk. Holott többgenerációnyi Kemény báróról van szó, akikkel a cigányság az évszázadok során kapcsolatban állt, adatközlőim a sűrítés elve alapján mégis mindig „a bárót” emlegetik. Ez természetesen abból is adódik, hogy az utolsó emlékezete él a legelevenebben, ebből pedig időponttvesztés származik, ugyanis ennek az utolsó bárónak tulajdonítják letelepítettésüket is. A természeti népekre (és a cigányságot, legalábbis egészen a mostani időkig természeti, de leg-

alábbis „természetközeli” népek minősíthetjük) jellemző, hogy az időt kevésbé tudják kezelni, mint a kulturális fejlődés magasabb fokán álló népcsoportok; csupán néhány generáció félmúltjának perspektíváját tudják befogni. Ez nem azt jelenti, hogy régebbi dolgokra nem is emlékeznek, hanem hogy időben jóval közelebb helyezik el magukhoz, mint az a valóságban történt.

A frissebben letelepedett sátoros cigányok egészen más viszonyt alakítottak ki a románsággal és a magyarsággal, mint a házi cigányok, együttműködésüket nem határozza meg egy, a régmúltban kikristályosodott szabályrendszer. A sátorosok a magyarok és románok történetét egyáltalán nem ismerik, s mivel nincsenek ráutalva mezőgazdasági javaikra, szoros együttműködés a jelenben sem alakult ki. A sátorosok sokkal gyanakvóbbak a magyarsággal és a románsággal szemben, mint a házi cigányok, a maguk módján éppannyira kirekesztőek, mint a többség velük szemben. A házi cigányok számára bizonyos fokig fontos, hogy a magyarok és a románok mit gondolnak róluk, keresik a velük való kapcsolatot, a sátorosok ritkábban érintkeznek a többséggel, gyakran szimbolikus jelét adják a két világ inkompatibilitásának. Megjegyzendő, hogy a sátorosok körében a terepmunka is nehezkesebben ment: gyanakvással fogadtak, viszonylag kevesen voltak hajlandók elbeszélgetni velem.

Összesítésben tehát elmondható, hogy a régióban együtt élő népcsoportok keveset tudnak egymás történetéről, amiről tudnak, az elsősorban saját identitásuk perspektívájából fontos, amiről pedig nem tudnak, az szintén.

Megjegyzendő, hogy a tudománynak lemaradása van ezen a téren, mert bár a román–magyar történelemszemlélet összehasonlításának vannak előzményei,²⁴ egy módszereiben friss, az aktuális kutatási eredményeket összegző munka egyelőre hiányzik. Az általam a kiségióban végzett kutatómunka és az arra támaszkodó következtetések ilyen értelemben – a lokális specifikumok miatt – nem tekinthetők relevánsnak.

ÖSSZE G Z É S

A kutatás során egyértelművé vált, hogy a történeti néphagyomány alapvetően lokális hagyományként artikulálódik, ugyanakkor a helyi, regionális történetek beolvadnak a „nagy” történelmi kronológiába, a kumulatív nemzeti idő részévé válnak.

A lokális identitás fizikai helyhez kötött (place-based), lényegét szocio-geográfiai elemek határozzák meg. Építése egy integratív folyamat, melynek révén az emberek egységes konstrukcióba kapcsolnak részelemeket, részint ritualizált, szimbolikus cselekvések, részint az aktuális változásokat lereagáló pragmatikus interakciók révén.²⁵

Az adattár kódszövegeit megvizsgálva láthattuk, hogy a történeti néphagyomány végeredményben a jelenvaló múlt, vagy másként fogalmazva az aktuális történelem; érdeklődésre az itt és most perspektívájából tarthat számot, az (újra)értelmezési intenciók gazdagságának köszönhetően variációkban él, ez szükségszerű megnyilvánulási formája, ez teszi lehetővé, hogy a közösségi identitások, a csoportközi dinamikák meghatározó elemévé váljon.

A régmúlt történéseiről mindhárom népcsoport viszonylag kis számú narratívumot forgalmaz, de talán nem is annyira a mennyiség kevés, mint a megidézés, hivatkozás alkalmá. Ezek az archaikus történetek „aranytartaléknak” minősíthetők, melynek létezése megnyugtatóan, erőteljesen adóan hat, amely azonban mégis inkább passzív entitás, melyhez ritkán nyúlnak. A tradicionális társadalmak tagjai képesek meglátni az összefüggéseket a történelem egyes mozzanatai között, tudják, hogy a kezdet predesztinálja a véget, de mivel közvetlen hatását a hozzájuk közelebb állóknak (közelmúlt, félmúlt) érzik, ezért azokkal gyakrabban foglalkoznak. És így, bár beszélhetünk egyfajta múltba ágyazottságról, ez alatt a „kézzel fogható” múltat kell értenünk.

Meglátásom szerint a régió magyarságára és románságára pankronisztikus szemlélet jellemző, vagyis a múltat és jelent egységes folyamatként érzékelik, felfogásukban a két enti-

tás kölcsönösen meghatározza egymást. A cigányok esetében viszont úgy tűnik, a történetiség percepciója nem önazonossági szükségszerűség, számukra a dinamikus jelen és a statikus múlt összemérhetetlen, egymástól független entitás. Ez abból is adódik, hogy a cigányság nem artikulálódik egységes közösségként, így története is töredékes, de legalábbis az egyes részek nem állnak össze egységgé, hanem párhuzamosan léteznek egymás mellett; a cigányság egészen a közelmúltig nem rendelkezett etnikai identitással, de a természeti népekhez hasonlóan történelmi tudattal sem.

A magyarság és románság tehát mnemonikus, emlékezeti közösségnek nevezhető, a cigányság viszont szinkronisztikus, jelenbe ágyazott; a magyarság és románság számára a múlt szakralitása a történelmi néphagyomány életben tartásának igyekezetét generálja, a cigányság, bár éltet egyfajta hagyományt (megcsontosodott szokásrendet, az együttélést szabályozó íratlan törvényeket), ezt a történetiség tudata nélkül teszi. Lévi-Strauss fogalomkeretét használva a románok és a magyarok valószínűleg forró, a cigányok pedig hideg közösségnek tekinthetők.²⁶

A magyarok és románok között ugyanakkor sok a történelmi gyökerű kontroverzia, a magyarság úgy érzi, jelenleg a románság felülreprezentált a régióban, és ennek nincsen meg a múltból fakadó legitimitása. Ez azt is jelenti, hogy a (közös?) történelem főbb mozzanataira visszatekintve nem a korreláció, a paritásos kapcsolat élménye válik meghatározóvá, hanem a differenciáció igyekezete. A két népcsoport között egy emlékezeti harc is tapasztalható, melynek téje megkérdőjelezni a másik fél emlékezeti autoritását, és kiharcolni azt, hogy adott múltbeli eseményt olyan megvilágításba helyezze, hogy az az illető népcsoport identitásának megfelelő legyen. Természetesen ahol nyelvi, etnikai, vallási különbségek vannak, ez a jelenség mindenhol tapasztalható, nem csupán ebben a régióban.

A románság már vallása autonómiája révén is különálló közösségként tételeződött, a nyelvi alapon (is) szerveződő ortodox (hajdan görögkeleti) egyházat a magyar országgyűlés 1868-ban ismerte el különálló, hivatalos vallásként.²⁷ A nemzeti hovatartozás érzése nővünként a XIX. század végén jelent meg, korábban a társadalmi és vallási hovatartozás volt a lényegesebb. Azt mondhatjuk tehát, hogy a románok és magyarok diszjunkciója a kezdetektől vallási alapú volt, ez az idők során kiegészült az etnicitás faktorával. Mivel a nemzeti hovatartozás kérdése hosszú ideig nem volt alapvető jelentőségű, így az asszimiláció problematikája is csupán később jelenik meg. A magyar–román dichotómia alapját egy szimmetrikus-rivalizáló viszony határozza meg, az asszimiláció, illetve az ettől való félelem csupán másodlagosan, eme viszony átrendeződésének folyamányaként, új fázisként jelentkezett (pl. a magyarság a '20–30-as években nem az asszimilációtól, hanem az erkölcsi fölény érzésének elvesztésétől tartott).

Történelmi dimenziókban vizsgálva tehát olybá tűnik, a románságot és a magyarságot minden elválasztja egymástól, a (közös) múltat más-más perspektívából vizsgálják, történelemszemléletük az eltérő nemzetkarakterológiából és adminisztratív helyzetből adódóan különbözik; egyvalami azonban összeköti a két népcsoportot: a közös léttér, illetve ennek feltétele a cigányságtól.

Egy mondat erejéig vissza kell térnünk a dolgozat első részében felvetett dilemmára, a történelem és emlékezet ellentmondásos viszonyára. Kutatási gyakorlatomban azt tapasztaltam, hogy a régióra vonatkoztatva nem célszerű annyira élesen szétválasztani az emlékezet és történelem fogalmát, mint azt Nora teszi. Az ő megközelítése az emlékezetet idealizálja, nosztalgikus köntösbe öltözteti, a történelmet pedig javarészt „szükségmegoldásnak” tartja. Terepmunkám során arra a következtetésre jutottam, hogy az emlékezés révén fölsejlő kép különbözik ugyan a hivatalos történelem képétől, de valamiféle viszonyrendszer van köztük, mégpedig áttételes kiegészítő kölcsönösség – mintha egy jelképes „konvenienca” létezne a két entitás között.

Az, hogy mindhárom népcsoport viszonylag nagy jelentőséget tulajdonít „a bárók korának”, ennek az általuk behatárolatlan, nagy időintervallumot átfogó, elsősorban gazdaságtörténeti szempontból jelentős egységnek, arra enged következtetni, hogy az itteni közösségek a múltnak azon hosszabb folyamatait tartják fontosnak, amelyek átfogó voltukból adódóan jelentős hatást gyakoroltak a társadalom mozgására. Ez összecseng az Annales-iskola egyik alapítója, Braudel által kidolgozott *logue duree* (nagyvár) elméletével, mely szerint a történéseknek nem az eseményekre, a szétszabdalt, kiemelkedő momentumok mesterséges láncolatára, hanem a hosszú távú folyamatokra kell koncentrálnia.²⁸

Az adattár közel százkilencven történeti narratívuma azt sugallja, hogy a múlt pregnáns módon jelen van a régió magyar–román közösségének életében, s bár szerkezetükben, mentalitásukban változó közösségekről van szó, történeti hagyományuk minden bizonnyal a „nagy túlélőnek” minősül majd. A cigányságot a történetiség csak a legutóbbi idők óta foglalkoztatja – ez az új igény az öndefiníció szükségszerűségéből, a disszimiláció fenntartása céljából fakad.

Olybá tűnik, a régió egyes közösségei levonták a múltból fakadó konzekvenciákat, igyekeznek megérteni/értelmezni/újraírni a történelem főbb momentumait, mégpedig egy határozott módon artikulált jelenbeni identitásstratégia mentén. A történeti hagyomány itt megtartó erő és egyben fegyver a konkurens közösséggel szemben, poétikusan fogalmazva itt a múlt tehát nem múlt.

A D A T T Á R (*részletek*)

A följebb megfogalmazott következtetések egy 2004–2006-ban végzett terepmunkára támaszkodnak. Helyszűke miatt a gyűjtött és elemzett narratívumoknak csupán töredékét tudjuk itt közzétenni, települések szerint rendszerezve.

Az adattárban a román, illetve a román ajkú cigány adatközlők magyarra fordított szövegeit dőlt betűvel szedtem, ezzel jelezve, hogy eredetileg román nyelven hangzottak el.

N A G Y S O L Y M O S

Árpád jött bé ide Ázsiából, a Szittyáról. Itt letelepődött Erdélybe. Itt vótak akkor a hunok, Atillával. Kiegyeztek, a magyarok itt maradtak, a hunok pedig elmöntenek tovább. Az első magyarok favágó embörök vótak, ezér tetszött meg neki ez a vidék. Ezöknek vagyunk mű utódjaik. Valahogy így mondták vót a tanítottok. (Derzi János)

A tatárok ideje erőssen veszélyös vót. Jártak, s szödtek össze állatot, asszonyt, embört. Beszélük, hogy egyik háznál egy török megfogott egy asszonyt, a férje pedig utánaszólott, hogy jaj te szögény, szöröncsétlen, nem tudod, hogy mit csinálsz, kit viszöl...

Ekkoriba vót az is, hogy egy másik asszonyt megfogtak, annak kicsi gyermeke vót, az sírt, s kiáltozott utána, hogy mamája, mamája... A tatárok azt hitték, hogy ez a neve, s későbbben, amikor a tögörparthoz értek, erről nevezték el Mamaiat.

Mondták, hogy ez hosszú ideig vót, mindégyre visszajöttek, s sarcot vettek ki. De a tatárok előtt itt más népek is megfordultak. (Gergely Etelka)

Amíg Mátyás király uralkodott, addig jaj vót a töröknek! Próbálkoztak bétörni az országba, de Mátyás visszaverte őket. Vót egy erős vitéze, Kinizsi. Az olyan erős vót, megfogdosta, s földobigálta a törökököt a levegőbe. Sajnos osztán Kinizsi is, Mátyás király is meghótt, s aki utána következött, már nem vót olyan ügyes, nem tudta visszatartani a tö-

rököt. Akkoriba osztán bétörtek ide erre a vidékre is. Több száz esztendeig hóhérolták a környéköt, az egész országot. (Tüzes Géza)

Amikor a törökök itt a vidéköt dúlták, Erdélynek okos fejedelme vót, Bethlen Gábor. Úgy próbálta intézni a dógot, hogy minél kevesebb vérontás lögyön. Kiudvarót a töröknél égy kicsi hadisarcot, s azt kérte, annak fejibe hagyják békin. A török osztán mönt is tovább Magyarország felé, úgy mondták, Bécsöt is megostromolta. A románokkal se bánt különkül. Az iskolába úgy mondták, Stefan cel Mare elég ügyesön szömbeszállt vele. (Derzsi János)

1848-ról nagyapámék meséltek, ők is hallomásból. Mondták, hogy Petőfi itt vót Kérésztúron, beszédöt is mondott, szavalt, meghált a Gyárfás-kúriában, osztán másnap lemönt a fehérégyházi csatába. A falu alatt vót égy híd, oda álltak ki Bem apóval. A százszéki bércről odalöttek az oroszok, Petőfi akkor esött el. Bem apó tábornok vót, ő megélt. Késébben le kellött tögye a fegyvert. (Derzsi János)

Valamikó másképpen vót, negyven-ötven esztendővel ezelött kevés cigány vót a faluba, s azok csöndbe vótak. De sok mindön változott. Ők szaporodtak, mű fogytunk. Oda vagyunk kerülve, hogy égymásra vagyunk utalva. A cigányok réánk, me' jönnek napszámba, s így szörzik a pénzt, az élelmöt, mű pedig réjuk, me' meg vagyunk öregödvé, nem tudunk eleget dógozni. De azelött másképp vót. Itt Solymosba pláne kevés cigány vót. A Balkánról jöttek ide, úgy mondták. (Simófi István)

A magyarok régebben tiltották a cigányoknak, hogy hordják az ők viseletjüket. Le kellött vetni a szoknyát, nem szabadott avval mutatkozni a faluba. Hanem lerángatták rólunk. De nem értek el sömmit vele, úgyis megmaradtunk olyannak, amilyenök vótunk, legalábbis akkor, amikor magunk között vagyunk. (Isztojka Teréz)

A román jobban szereti a cigányt, mint a magyar. Annak ha van égy szikra étele, azt is megosztaná a cigánnyal, de a magyar nem.

Mű itt születünk, s az apánk apja is. Az biztos, hogy a '14-es háború előtt má' itt vótunk. De az elődeink Bukovinából jöttek ide, hosszú vándorút után (Isztojka Máté, Isztojka Teréz)

H I D E G K Ú T

Ha megnézzük a történelmöt, a magyarokat mindégyre támadta valamelyik nemzet. Éccő jöttek a törökök, osztán a tatárok. Utánuk a nyakunkra akartak lépni az osztrákok. Rákócziék ellenük hadakoztak. Utánuk jöttek a muszkák, ezér tört ki a '48-as forradalom. Legvégin pedig jöttek a románok, s addig ügyesködtek, hogy most is Romániához tartozunk. (Lukács Mihály)

A törökök, amikor Erdélyt dúlták föl, ezt a vidéköt is végigsanyargatták. Erről még nagyapámék meséltek. Úgy mondta, hogy itt lenn van égy föld, Porkolábnak híják, az valami török névből ered. Allittólag égy török le is maradt vót a csapatól, itt az erdő között meghúzódott égy darabig, s amikor az embörök látták, hogy égyedül van, s nem veszélyös, befogadták a faluba. Úgy hitták, hogy Murz, a román falurészön most is vannak Märzák, akik ettől a töröktől származnak. (Nyárádi Mihály)

A románok egy ideig a törökök fennhatósága alatt voltak. Itt is jártak a törökök, de az egész országot feldúlták. Száz éveig harcoltunk, amíg sikerült kiűzniük őket, de utánuk jött az oszt-

rák–magyar uralom. Aztán jött az első világháború, s a románok jól harcoltak, visszafoglalták Erdélyt. A nagyszüleim, szüleim mesélték, mennyire várták a nagy egyesülést, hogy a román végre legyen román. A faluból egyesek elmentek Gyulafehérvárra a nemzetgyűlésre. Amint mesélték, szegénység volt, mert háború után volt, de az emberek mégis jobban érezték magukat, mint azelőtt, mert román kenyeret ehttek. (Medrea Vasile)

Bem apó tábornok vót, még a régi magyar üdőbe. Még az osztrák–magyar kormányzás előtt. Jól értött a hadviseléshez, de jöttek az oroszok a nagy ármádiával, s osztán csak le kellett tögye a fegyvert Világosnál. Petőfi bé vót osztva melléje. Szavalta a háborús verseit, hogy „Négy nap dörgött az ágyú...” Amikor a magyar hadsergöt megverték, s a háborúnak vége lött, sokakat főbe löttek vagy bébörtönöztek, a többiek pedig földönfutók löttek, betyárkodtak. Ilyen vót Rózsa Sándor is. A szögényököt nem bántották, de a gazdagtól elszödték, amit lehetött. Osztán csak elfogták ököt is. (Nyárádi Magdolna, Nyárádi Mihály)

Most már cigányvilág van itt, nem magyarvilág, s nem románvilág. A magyarok s a románok megvénültek, mű se nagyon mozdulunk ki már a házból; a cigányok jól bírják magukat. Szöröncsére a többségük jól viselkedik. Itt a szömbeszomszédom is cigány, az embör jár Magyarba, ök magyarnak tartják magukat, a gyermeköt a reformátusoknak köröszölték. Jól vagyunk velük, ha megkérjük, hogy Magyarból hozzon nekünk ezt-azt, hoz szivesön. (Nyárádi Mihály)

ROMÁNANDRÁSFALVA

A román történelem legnagyobb pillanata, amire én is emlékszem, Erdély első egyesülése Romániával. Száz évvel ezelőtt. Tudom, hogy azokban az időkben sokat harcoltak a törökökkel, de nem itt, ebben a régióban. A törökök sok ideig voltak itt Romániában, de a miénkek sem hagyták magukat. (Bereş Maria)

Az első világháború után, miután mi kerültünk hatalomra, egy ideig úgy gondoltuk, hogy jó, ha ártunk a magyaroknak, mert ök is tettek ilyen-olyan dolgokat, amíg ök voltak hatalmon. Aztán megértettük, hogy csak együtt kell élnünk, és jobb, ha békében élünk. Edesapám mesélte, hogy 1918-ban, amikor volt a gyulafehérvári nagygyűlés, ahol kibirdették Erdély egyesülését Romániával, innen Szecseltől is volt egy delegáció. Apám nem volt köztük, de tudott a gyűlésről, mint ahogy mindenki tudott a faluban. Nagyon várták azt a pillanatot, boldogak voltak. (Radu Alexandru)

Azt mondják, a cigányok máshonnan költöztek ide. Lehet, hogy így van, de az én nagyszüleim és dédszüleim már itt születtek. Van itt olyan hat-bét család, akik itt születtek. Feleségeinket máshonnan hoztuk, de a férfiak innen valók. Vannak rokonaink Hidegkúton is, Szenterszében is. Amikor én megszülettem, a szüleim a falu végén laktak. Akkoriban még nem nagyon engedték nekik, hogy házat építsenek vagy vegyenek a falu központjában. Később azonban a cigányok kezdtek szert tenni pénzre, s kezdtek házakat vásárolni mindenütt. Számos román család gyermeke elment városra lakni, az öregek meghaltak, a házak pedig üresen maradtak. Mi nem megyünk el innen sebova. A gyerekeim is itt maradnak, itt fognak megházasodni. (Core Mihai)

SZENTERZSÉBET

Csaba királyfi amikor bajba vót, a Tėjút csillagaival üzent a székelyöknek. Ezt így hallottam a régi öregöktől. S hogy Csaba királyfi a mű ösünk. A székelyöké. Akik sza-

badságot kaptak azért, hogy cserébe védjék az országot, vigyázzák a határokat. (Egyed Juliánna)

A törökök végigdúlták az egész országot, itt a vidéket is megjárták. Velük együtt jöttek a tatárok. Egy helyet most is tatár földjének hínak, ott sátoroztak. Ez több száz esztendővel ezelőtt vót. Az embörök búkáltak, kimönékültek a faluból. Végűre fizettek valami sarcot, az élelmöt s állatokat odaadták, s azzal a török–tatár elmönt. De még visszajöttek, kétször-háromszor is vót ilyen akciójuk. (Jakab Domokos)

Az embörök erőssen félték a kutyafejű tatároktól, mer azok embörhúst öttek. Megfogták az embörököt, s úgy nyessen megöttek a húsát. Bé vótak ötözve mindönféle állatbörökbe, s rikácsoló hangon énekötek, sípokot fúttak. Az embörök erőssen fétek tölük. Eszükbe se jutott védeközni, próbáltak elbúni, elmönékülni, pedig lehet, hogy ha jól megszervezik a védelmöt, ellen tudtak vóna állni. A tatárok erőssen gyorsak vótak, égykettöre lecsaptak, s álltak is tovább az apró lovaikon. Ezért vót nehéz védeközni ellenük. A magyar királyok osztán kezdtek váratot építeni ellenök. (Egyed János, Egyed Juliánna)

Vallási zűrzavar vót itt elég. Valamikó katolikusok kellött lögyünk, onnan jön a Szent-erzsébet falunév is. Osztán reformátusok löttünk, de itt a faluba megtelepödtek a szombatosok is. Leghírósebb közöttük Pécsi Simon vót, birtokos, de tudományokkal is foglalkozott. Osztán a szombatosokat üldözni kezdtek, Pécsi is kegyvesztött lött. Itt kellött meghaljon a faluban, mert az volt a büntetése, hogy birtokainak egy részét visszakapta, de a falu határát nem szabadott elhagyja. Nem tudjuk biztosra, de ejsze épp a templom padlózata alatt lévő kriptába van eltemetve. Oda temetköztek a bárók. (Burszán Lajos)

Azt is mondogatták nagyanyámék, hogy miután megvölt a madéfalvi veszedelem, ahol a székelyeket megfutamították, egy-két család ideköltözött Szent-erzsébetre. Például a Szabók, de már kihalóban van a család. Tőlük tudtak a nagyszüleink arról, hogy jött az oszt-
rák katonaság, Mária Terézia küldte őket, s belelöttek a tömegbe, mert kérték a szabadságot. Utána szétszéledt onnan a székelység egy része. Így kerültek ide is. (Szakács Pál)

Beszélték a régi öregök, hogy a '48-as háború után a fölszabadult jobbágyok fődeköt kaptak az uradalomból, így jobban elgazdagodtak, mind a szabad székölyök, me' azoknak gyöngébb földjeik vótak. Igön ám, de azé' a szabadok lenézték a szabadultakat, büszkék vótak a múltjukra, még a vegyös házasságot se nézték jó szömmel. A szabad székölynek égyvögbe katonáskodni kellött, ezér kapta a szabadságot. A háborúba pedig a saját maga fölszörölésivel kellött mönjön. Olyan sok vót akkoriba a háború, egészen belészögényödtek, beléfáradtak a szabad székölyök. (Hajdó Dezső)

Úgy hallottam, leghamarabb a Kórék s a Lévaiak jöttek ide. A báró hozta őket dógozni. Megfizette őket, házakot is építtetött nekik. Úgy tudom, a Lunkák például Moldvából jöttek. Később érköztek a Dávidok s a Szászok. A Barabások éjsze úgy házassodtak bé ide más falukból. Például Aranyostordáról is jöttek. A Szászok pedig Boldogfaláról és Újszékelyről. Vótak olyanok is, hogy amikó idejöttek, még bocskor vót a lábukon. Itt osztán fővötték az itteni szokásokat, házi cigányok löttek. (Kóré „Nyeye” Géza)

Az biztos, hogy amikor a mű őseink idejöttek, a magyarokat itt kapták. De annak már több mint száz éve. A magyaroknak dógoztak mindönfélit. Napszámba jártak, téglát vettek. Az

andrásfali románok is itt kellett lögyenek már, mer a cigányok románul is jól megtanultak, hogy értékzhessenek. Ha visszanezünk a régebbi üdőkbe, a cigányoknak soha nem vót hatalma, nem vót hadseröge, nagy királya, hanem örökké üldözött, lenézött nép vót, ezé élelmös kellett lögyön, kellett ügyesködjön, forgolódjon, hogy megmaradjon. (Kóré János)

KISSOLYMOS

A magyarokat Árpád hozta vót bé ide, ezt mondogatták vót, úgy hiszöm, Ázsiából. De ez má' erőssen rég vót, jóval az 1800-as évek előtt. Letelepödtek, megalapították Magyarországot. Münköt, a székely törzset ide küdtek ki a határszéjekre, örködni. (Izsák Péter, Izsák Ilka)

A törökökkel kapcsolatba még azt mondták, hogy a rablott kincseik égy részit itt ásták el. Osztán vót égy néma léányka a faluba, amelyik hétesztendős, hét hónapos és hétnapos korába megszólalt, s azt mondta, Csontbánya tetejibe van égy nagy rózsabokor, annak a tövit ha megássák, megkapják a fazék aranypénzt, amit a törökök ástak e. Keresték is az embörök, de nem kaptak sömmit. (Wellmann János)

Rózsa Sándorról többfélét is meséltek itt a faluba. Vót itt égy embör, úgy hiszöm, Tamási Andrásnak hitták, az valami juhcserelés végett ésszeszólalkozott a majjossal, fejszével agyoncsapta, s békerült a börtönbe. Ott égyütt raboskodott hét esztendeig Rózsa Sándorral. Osztán ő mesélt égy csomó mindönt róla, amikor hazakerült. Hogy a szögényököt pártolta. A gazdagokat kifosztotta, de ha égy szögénnyel találkozott az úton, inkább segített rajta. (Simó Domokos)

Itt régebb is vótak cigányok, de elmöntek innen, városokba, me' ott jobb a megélhetés. Azok olyan sátoros fajták vótak, csatornakészítéssel s rézművességgel foglalkoztak. Osztán érköztek késébben mások, Újszéköllyről, Szöntabránról. Ezök már másfajta cigányok. Napszámosok. A magyar üdőbe is jöttek vajéggyen, amikor Solymos Magyarországra szakadt. Osztán, hogy a környékre honnan kerültek, s mikor, a fene se tudja. Megjelennek, eltűnnek, idekötöznek, odakötöznek, a cigányt nem lehet számon tartani. Az nem ragaszkodott soha égy helyhöz, hogy neki az a szülőföldje, hanem örökké odamönt, ahol jobban vót. (Nagy Károly)

J E G Y Z E T E K

- 1 Az értekezésem témájául választott mikrorégió a Nagy-Küküllő fennsíkján terül el, a folyó felső szakasza mentén, Hargita megye délnyugati részén. A vidéket megközelíteti a Székelyudvarhelyt Héjjasfalvával összekötő 132-es megyei útból kitérő 134-es megyei úton lehet. Öt település tartozik össze, „a hely egységét” megvalósítva: Székelyszenterzsébet (Eliseni), Románandrásfalva (Säcel), Kissolymos (Şoimosu Mic), Nagysolymos (Şoimoşu Mare) és Hidegkút (Vidacut).
- 2 Carr, David. 1999. A történelem realitása. In Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái*. Narratívák 3. 69–84. Bp.
- 3 László János megfogalmazása szerint a reprezentáció egyszerre szociális és kulturális, közege pedig a társadalmi kommunikáció. László. 2003. Történelem, elbeszélés, identitás. In *Magyar Tudomány*. 2003/1. 54–63.
- 4 Jan Assmann a kollektív emlékezésnek két formájáról beszél, a kommunikatív és kulturális emlékezetéről. A genealogikus emlékezet a kommunikatív emlékezet része, 3-4 generációra terjed ki, az egyén perspektívájából vizsgálja a múlt jelenségeit. Assmann. 1999. A kulturális emlékezet. Bp. 39–42.
- 5 Assmann fogalmi keretei közt a kulturális emlékezetéről van szó, mely elsősorban a már mitizált őstörténetre, a múlt eseményeinek szimbolikus, rögzített formáira vonatkozik. I. m. 41–43.

- 6 Assmann úgy fogalmaz, hogy ahol véget ér a kommunikatív emlékezet, ott kezdődik a kulturális emlékezet. I. m. 43–45.
- 7 Hivatkozza Ricoeur. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. In Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái. Narratívák 3. Bp.*, 51–68.
- 8 Koselleck szerint e két pólus dialektikája a történelmi tudat dinamikáját eredményezi. Koselleck, Reinhardt. 1989. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten.* Berlin, 34–42.
- 9 Ricoeur Kosellecknél messzebb megy, állítva: az, hogy látni engedi a tapasztalattér és elváráshorizont dialektikáját, az emlékezetnek egy olyan privilégiuma, amit a történelem sosem vehet el, ez adja a tulajdonképpeni létjogosultságát. Ricoeur i. m. 53.
- 10 I. m. 52–53.
- 11 Carr szerint a történész ösztönösen is kerek történeteket akar elmesélni, amelyeknek eleje és vége van, és némi tanulsága is. Carr. I. m. 69–70.
- 12 Nora az *Essais d'egohistoire* című kötetében a kutató szerepét újszerű megvilágításba helyezi, a szubjektivitás jogát, pontosabban szükségszerűségét hangoztatja. Hivatkozza K. Horváth Zsolt. 1999. *Az eltűnt emlékezet nyomában.* Aetas. 1999/3. 67–79.
- 13 Fraser rávilágít, hogy míg Nyugat-Európában az 1400-as évektől büntetőjogi szankciókat róttak ki a vándorló életmódot folytató cigányokra, majd királyi-császári rendeletekkel ki is tiltották őket, Magyarországon és Erdélyben türelmesebb fogadtatásban részesültek. Fraser, Sir Angus. 2002. *A cigányok.* Bp. 89–110.
- 14 Fraser: i. m. 149–150.
- 15 Ld. bővebben: Voigt Vilmos. 1972. *A folklór alkotások elemzése.* Bp. 343–349.
- 16 Katona Imre. 1977. Parasztságunk történelemszemlélete. In Kósa László (szerk.) *Népi társadalom. X./1977.* 189–202.
- 17 A térszemlélet beszűkült voltának még nyilvánvalóbb jeleit fedeztem fel Felső-Nyikó menti kutatásom során. Zsidó. 2000. *Történetiség, sorsok, hiedelmek a Felső-Nyikó mentén.* Székelyudvarhely. 48–49.
- 18 Vö.: Zsigmond Győző: 1997. *Néprajzi tanulmányok.* Bukarest. 223–240.
- 19 László. I. m. 7–8.
- 20 Hasonló jelenséget ír le Bhabha, igaz, egy teljes nemzetre vonatkoztatva, de megállapításai egy szűkebb csoportra is érvényesek: a disszemináció fogalmát bedobva az önmagától elszigetelt nemzet képét festi meg, amelyik elidegenedett örökös önteremtődésétől. Bhabha, Homi K.: 1999. *Disszemináció. A modern nemzet ideje, története és határai.* In *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Bp. 94–95.
- 21 Gheorghe Lazár 1806-ban járt Románandrásfalván Gyulai Pál gróf meghívására, többek között a gróf unokaöccseit is oktatta. Ld. bővebben: 2002. *Románandrásfalva község* (községfüzet – szerző nélkül).
- 22 Úrellenesség – amit Katona Imre a parasztság történelemszemléletére oly jellemzőnek tart – nem tapasztalható a régió magyarságának körében, és a házi cigányok körében sem. Katona: i. m. 197.
- 23 Ld. pl. DUBY 2000. *Folytonos történelem.* Bp. 32–46.
- 24 Az 1930-as években az Erdélyi Fialatok folyóirat köré fiatal történészek csoportosultak, akik célul tűzték ki összehasonlító elemzések végzését. Asztalos Miklós, Bíró Sándor, Mester Miklós, I. Tóth Zoltán emelhető ki közülük. Ld. Cseke Péter összefoglalóját: *Románok és magyarok – kisebbségben és többségben.* Székelyföld, 2007. április. 97–116.
- 25 A pragmatikus szint jelentőségét Bíró Z. Zoltán a „hazajárási események” vizsgálata során hangsúlyozza. Bíró. 2006. *Szándék és valóság. Változó identitás egy sóvidéki településen.* Csíkszereda. 12–13.
- 26 Lévi-Strauss különböztet meg történelmen kívül élő, ún. hideg (primitív); és történelemben élő, forró (civilizált) társadalmakat. Lévi-Strauss 1999. *Faj és történelem.* Bp. 21–27.
- 27 Vö. Balassa Zoltán: Két nemzet a Kárpát-medencében. *Hitel*, 2007. IV., 61–83. Ugyanő állapítja meg, a magyar–szlovák viszony alakulását elemezve, hogy a XIX. század végéig „a nemzeti hovatartozás kérdése szinte közömbös volt, és semmiképpen se számított erkölcsi vagy lelkiismereti kérdésnek, ami az első világháború után már elsődleges tényezővé lépett elő”. 70. o.
- 28 Ld. bővebben: Braudel, Ferdinand: 2006. *A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam.* In Gyurgyák/Kisantal (szerk.): *Történelemelmélet.* 2. kötet, Bp. 1157–1182.